

Kultur- og naturmiljøer i Naturpark Åmosen-Tissø – to sider af samme sag

Vision af livet i Åmosen for 9000 år siden. Gennem årtusinder har mennesker udnyttet vandet i Åmose-Tissø-dalen som spisekammer, transportvej, helligsted og energikilde. De usædvanlige bevaringsforhold i Åmosen giver os et enestående klart indtryk af tilværelsen i ældre stenalder, som på mange måder var diametralt modsat

den levevis, nutidens danskere kender. Mosens vidnesbyrd om datidens varierede, proteinrige, sukker- og fedtfattige kost kan bruges til at udvikle lokale kulinariske specialiteter, som på én gang er spændende, lækre, sunde og slankende. Tegning: Henrik Vester Jørgensen efter forlæg fra A. Fischer.

Rapporten er udarbejdet af Kalundborg og Omegns Museum i maj 2005. Den indgår i publikationen Fischer, A. & Pedersen, L. (red.): Kulturarv i Naturpark Åmosen-Tissø. Udgivet af styringsgruppen for Naturpark Åmosen-Tissø i samarbejde med Kalundborg og Omegns Museum & Nationalmuseet. Kalundborg, 2005.

*Tekst: Lisbeth Pedersen og Anders Fischer.
Kort: Bendt Nielsens Tegnesteue, efter forlæg fra A. Fischer.*

Kultur- og naturmiljøer i Naturpark Åmosen-Tissø – to sider af samme sag

Vandet

Vandet er "den røde tråd" i visionen om "Sjællands Grønne Hjerter" – den poetiske betegnelse for Naturpark Åmosen-Tissø. Det er vandet, der binder nationalparkens landskaber sammen: Åen, søerne, moserne og de våde enge i Åmose-Tissø-dalen, der strækker sig fra Sjællands midte til Storebælt (fig. 1).

Som et blåt bånd binder Åmose-Halleby Å natur og kulturhistorie sammen på tværs af tid og landskab. Standsning af kunstig afvanding er betingelsen for, at områdets usædvanlige naturtyper kan komme til hæfterne og få lov til at brede sig ud over de nuværende brændenældebevoksede brakmarker. Vådgøring vil samtidig være til glæde for friluftslivet og til redning for kulturarven. Og vandet er forudsætningen for at få realiseret visionen om, at storke igen kan spankulere på våde enge, og at tranerne kan danse i Åmosen.

Genskabelse af vådområder i Åmose-Tissø-dalen vil tilvejebringe et væld af nye kultur- og natur-

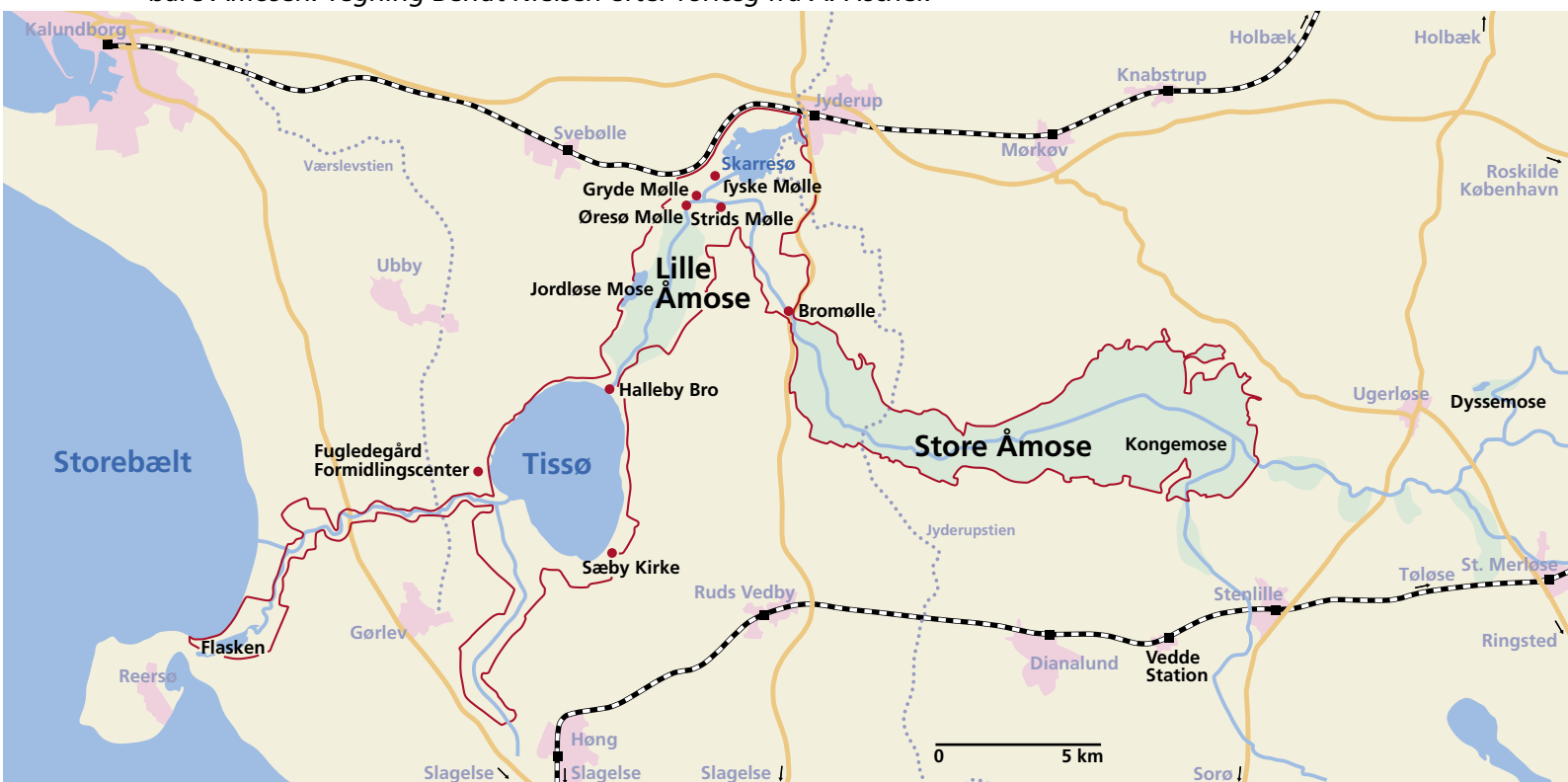
oplevelser for de godt to millioner mennesker i Danmark, der kommer til at bo inden for en times bilkørsel fra nationalparken.

Visionen

I Danmark er spændende kulturmiljøer og bevaringsværdige naturtyper ofte to sider af samme sag. Naturpark Åmosen-Tissø skal derfor ikke handle om uberørt natur, men om samspillet mellem mennesker og natur fra tidernes morgen til nutid. Netop Åmose-Tissø-dalen rummer særlige muligheder for at opleve dette samspil.

Det kan blive muligt at søge langs åen fra stenalderens bopladser i indlandet til jernalderens og vikingetidens monumenter ved den hellige Tissø nær kysten. Frilægning og vådgøring af gamle kulturspor og produktionsarealer som tørvegrave, græsningsenge, overdrev og strandenge vil forbedre og genskabe levesteder for de sjældne fugle, planter og insekter, som er ved at forsvinde fra Åmose-Tissø-dalen. Alle steder vil fugle fortælle fortid, for mange af både de karakteristiske og de sjældne fuglearter i disse

Fig. 1. Forslaget til afgrænsning af Nationalpark Åmosen-Tissø (rød streg) og steder, som omtales i dette kapitel (sorte og mørkeblå navne). Vandet er det forbindende element i nationalparken. De tilgroede søbassiner (grøn signatur) oven for Tissø kaldes under ét for Den Vestsjællandske Åmose – eller bare Åmosen. Tegning Bendt Nielsen efter forlæg fra A. Fischer.

Fig. 2. Strids Mølle – et stemningsfuldt kultur- og naturmiljø med stor fortællerværdi om de forskellige epoker i industrialiseringen. Foto L. Pedersen.

landskaber er afhængige af kulturbetingede landskabselementer.

Til visionen knytter sig også planerne om at etablere et par informationscentre. Inde i Store Åmose vil børn og barnlige sjæle kunne lege stenalder, prøve datidens fartøjer, fange fisk og lave mad, som man gjorde i de tidligste tider. Mange af de plante- og dyrearter, som vore forfædre levede af i ældre stenalder, findes fortsat i Åmose-området. Det giver mulighed for kombineret undervisning i historie, biologi og primitiv madlavning. På formidlingscentret i Åmosen vil man også kunne erfare de barske vilkår med at grave, vende og røgle tørv, som var hverdagen for børn og voksne i lange perioder af 1900-årene. Ved besøg på formidlingscentret ved Tissø vil man kunne stifte bekendtskab med hedenske vikingers og kristne ridders verden. Til sammen vil de to centre kunne danne udgangspunkter for talrige oplevelser i naturen og historien.

Fig. 3. Et vandfyldt tørveskær i Lille Åmose – et eksempel på den nære sammenhæng mellem kultur og natur i Sjællands Grønne Hjerte. Når den gråstrubede lappedykker i dag skrider hjerteskræende i de gamle tørveskær, så er det kun muligt, fordi talrige arbejdsmænd før hen gravede tørv i mosen. Tørvegravningen bragte værdifulde fund fra oldtiden for dagens lys. Mange af dem er havnet på de lokale museer og på Nationalmuseet. Endnu flere blev ødelagt. De vandmættede moselag under og mellem tørveskærene må være lige så rige på velbevarede fortidsminder. De vil være et uvurderligt videnskabeligt skatkammer for fremtidige generationer.

Fig. 4. Ruiner af møllekanalen ved Gryde Mølle. Engen i baggrunden var tidligere møllesø til Øresø Mølle. Denne møllesø foreslås nu genskabt. Foto A. Fischer.

Kulturmiljøerne - som perler på en snor

På dens vej fra kilde til bælt strømmer Åmose-Halleby Å gennem fem forskellige landskabstyper. De rummer en perlerække af kulturmiljøer, der har stor fortælleverdi om samspillet mellem menneske og natur gennem 13.000 år.

Store Åmose er det største af kamrene i Sjællands Grønne Hjerte. Den er Danmarks største lavmose, dvs. en tilgroet sø. Det 13 km lange bassin er omgivet af et varieret agerland, i nord bestående af et vidtstrakt herregårdslandskab med høje bakker og store skove.

Tørvelagene i Store og Lille Åmose har bevaret talrige spor af menneskers liv i de ældste epoker af Danmarkshistorien (fig. 5). Intet andet sted i Europa kan fremvise en så rig og varieret kulturarv fra perioden 9000- 3000 f. Kr. (fig. 6). Særlige bevaringsforhold i tørvelagene gør dem til ar-

Fig. 5. Rekonstruktion af et kultfund i Store Åmose, dateret til yngre stenalder, hvor mosens var en af de vigtigste lokaliteter i Europa for ofringer i vådbund. Tegning B. Brorson Christensen, gengivet efter Fischer 2004.

Fig. 6. Kunst indridset i våben af elsdyr- og kronhjortetak fra de senere årtusinder af ældre stenalder. Åmosen er den vigtigste lokalitet for sådanne fund i Europa. Jagtscene fra glatskrabet hjortetak, fundet ved tørvegravning et ikke nærmere kendt sted i Åmosen; dekoreret våben fra Dyssemosen ved Ugerløse; Venus fra Jorløse Mose; dansemanden fra Kongemose. Fotos Lennart Larsen, Nationalmuseet. Gengivet efter Andersen 2001; Petersen 1990; Fischer 1990.

kæologiske og zoologiske skatkamre, der giver moserne status som internationalt arkiv over naturens og kulturens udvikling i Nordeuropa i stenalderen (fig. 7). Det var tørvegravningen under 2. Verdenskrig, der for alvor åbenbarede denne kulturarv. Den står imidlertid over for at blive ødelagt ved dræning og intensiv landbrugsdrift (fig. 8).

En snarlig vådgøring, fortrinsvis i Store Åmose er en forudsætning for at bevare denne særlige kulturarv til glæde for fremtidens forskning. I et efterfølgende kapitel præsenteres det efter omstændighederne optimale vådgøringsscenario for varig sikring af de vigtigste dele af kulturarven i østlige Store Åmose. Det er et projekt, som vil være til stor fordel for biologiske og rekreative interesser, men som også vil kræve betydelig offentlig likviditet og betragtelig omstillingsevne hos de berørte landbrugere.

Et for eftertidens forskere mindre ideelt alternativ vil være storstilede nødudgravninger af de ødelæggelsestruede fortidsminder i denne del af Åmosen. For markedsføringen af Sjællands Grønne Hjerter kan et sådant alternativ evt. være

attraktivt. Men det vil forudsætte årlige offentlige udgifter i millionklassen til udgravning og konservering. Og hvis det skal fungere i forhold til formidlingen af nationalparken, skal der yderligere findes løbende finansiering af forskningsmæssig bearbejdning, udstillingsvirksomhed, publikationsvirksomhed, guiding og instruktion af publikum på udgravninger osv.

Store Åmose har indskrevet sig med et ganske særligt kapitel i tørvegravningens historie i Danmark. Under 2. Verdenskrig blev den Sjællands største leverandør af brændsel. Et industrikonsortium fra København lejede sig ind i mosen for at sikre energi til deres produktioner. Det beskæftigede et fircifret antal personer og snesevis af hestespannd. Dertil kom 12 km togspor, talrige transportbånd og meget støv. Det er denne industri, der lagde grunden til de vidtstrakte flader, som ses i mosebassinet i dag. Fortællingerne om dette "tørveeventyr" handler om hårdt arbejde, hurtige penge, snavs, barakbyer, beværtninger og et bordel samt Danmarks formentlig første naturbørnehave for de mange børn, der måtte friste en tilværelse ude i tørven sammen med deres forældre.

Fig. 7. Udgravning af et skelet af en kronhjort, som druknede i Kongemose i Store Åmose i stenalderen – muligvis efter en mislykket jagt. Mosens mange velbevarede dyreknogeter gør den til et unikt arkiv over dyrelivets udvikling i Nordeuropas stenalder. Foto Geert Brovad, Zoologisk Museum 1995.

*Fig. 8. En nyoppløjet, ca. 8000 år gammel økse af hjortetak. Åmosen er et af de vigtigste fundsteder i Europa for våben og redskaber af organiske materialer fra de første 5-6000 år efter istiden. Glæden ved fundet af denne økse blev nedtonet ved den beklemmende vished om, at dræningen for længst havde fået dens skaft til at rådne bort, og at ploven havde ødelagt den boplads, som øksen hørte sammen med.
Foto Claus Jensen 1988.*

Tørvegravningen har efterladt sig talrige spor i landsbyerne omkring mosen, hvor historien kan gøres nærværende ved at fortælle om husenes funktioner som briketfabrikker, pensionater o.l. Vedde Station med læsseramper ser ud som dengang, det sidst tog med tørv kørte mod København. En gård i tilknytning til Store Åmose kan stadig producere tørv til eget brug. En anden opbevarer en stor samling gamle landbrugs- og tørvegravningsredskaber.

I de uopdyrkede dele af østlige Store Åmose findes tørveskær af mange forskellige aldre og udformninger (fig. 9). Fælles for mange af kulturmiljøerne, der fortæller om tørvegravningen i mosen, er, at de er utilgængelige, fordi de er

Fig. 9. Rest af højmosen i Ulkestrup Lyng. Den lidt ujævne overflade skyldes, at området er dækket af gamle tørvegrave. Foto A. Fischer 1988.

Fig. 10. Stormandsædet ved Tissø. Stolpesporene efter landets største hus fra vikingetiden afmærkes med trækævlere. Foto L. Pedersen 2001.

vokset til, fordi de er privat ejendom, eller fordi de ligger uden for alfarvej og ofte er svært aflæselige for besøgende uden stort lokalt kendskab. Naturpleje, vådgøring, etablering af offentlige stier og formidlingssteder kan give landskabet en betydelig større oplevelsesværdi.

Ved Bromølle ændrer åen navn til Halleby Å og løber ind i en gammel skovbygd, som omkranser Skarresø, Kongens Møller og dele af Lille Åmose. Terrænet omkring denne del af åløbet er karakteriseret af et stærkt kuperet dødislandskab med udstrakte skove, store herregårde og mange husmandssteder. Åen slynger sig gennem gamle græsningsenge og forbi vandfyldte tørveskær (fig. 3). På strækningen har åen et kraftigt fald, der allerede tidligt i middelalderen førte til etablering af flere vandmøller. De fungerede til begyndelsen af 1900-tallet som korn- og industrimøller. Mange af deres mølledæmninger, stigbord og bygninger eksisterer stadig og kan blive seværdige eksempler på den tidligste industrialisering i Danmark (fig. 2 og 4). Det foreslås, at man genskaber møllesøen og restaurerer de stensatte ruiner af Øresø Mølle's afløbskanal. Det vil bidrage yderligere til stedets i forvejen betydelige landskabelige og formidlingsmæssige kvaliteter.

I Lille Åmose henligger de gamle tørveskær nu som lange, smalle parceller med et spændende plante- og dyreliv. Moselagene under og mellem tørvegravene rummer enestående arkæologiske værdier. Mosen er desuden et vigtigt yngle- og fourageringsområde for et usædvanligt rigt og

varieret fugleliv – som endda vil kunne blive endnu rigere, hvis man ophører med at aflede vand fra engene og standser pløjning og dræning af to nu intensivt dyrkede arealer henholdsvis i den nordlige og den sydlige ende af mosen.

Ved Halleby Bro løber åen videre ud i Tissø, landets fjerdestørste sø. Flere af de tilknyttede engdrag og søskrænter blev allerede for mange år siden fredet af hensyn til udsigt, fugleliv og botanik.

Ved vestbredden beskytter en større statslig arealbesiddelse de arkæologiske levn af en af landets rigeste bebyggelser fra ca. 500-1050 e. Kr. I den periode søgte slanke vikingeskibe ind fra Storebælt ad Halleby Å med varer og mennesker. Et righoldigt fundmateriale afspejler en handelsplads med betydelige internationale kontakter. Konturerne af landets hidtil største hal fra vikingetiden er markeret med trækævlere i grønsværen (fig. 10). Her residerede lokale stormænd, som administrerede handlen, udøvede magten og ledede de religiøse fester.

Tissø har navn efter den oldnordiske krigsgud Tir. Fund af våben fra jernalder, vikingetid og tidlig middelalder i søen giver os en fornemmelse af den offerkult, der er foregået til ære for guden. Den forhistoriske forestilling om vandet som helligt element har Tissø fælles med de to Åmose, som er Skandinavien's rigeste offermoser fra yngre stenalder, og hvor kulthandlerne fortsatte frem til jernalderen. Offerfundene fra Tissø afslører, at den hedenske kult fortsatte ind i

kristen tid. Med sit navn har søen ført elementer af en årtusinder gammel mentalitet og tankeverden frem til vor tid.

I synsafstand fra vikingetidens høvdingesæde ved Tissø ligger et fornemt eksempel på middelalderens arkitektur. Det drejer sig om Sæby Kirke (fig. 11), hvor der i apsis bag alteret er et af landets fineste kalkmalerier fra begyndelsen af 1100-årene. Det forestiller den tronende Kristus som Verdenshersker. De ældste dele af kirken og et tilhørende voldsted blev formentlig opført af Asser Rig, der tilhørte en af landets mest magtfulde slægter – Hvideslægten, som stod bag udgivelsen af Saxo's Danmarkshistorie og hvis bedrifter er beskrevet i stor detailrigdom i nævnte skrift. Mange af denne slægts ejendomme i Nordvestsjælland har været knyttet til Åmosen og Tissø. Dokumenter fra ejendomshandler mellem slægten og dens allierede betoner betydningen af de mange store skove, gode fiskevande, møller og enge, der var tilknyttet besiddelserne.

Fra Tissøs sydvestlige bred flyder Halleby Å videre gennem et fladt og frugtbart slettelandskab, hvis jævne former står i kontrast til det stærkt bakkede terræn øst for Tissø. Dette skovfattige landskab, der tidligere blev kaldt for Heden, har været dyrket intensivt siden bronzealderen.

Halleby Å løber ud i Storebælt ved Flasken. Den slynger sig som et af landets få uregulerede åudløb gennem en typisk udligningskyst. Den fredede Fællesfold har bevaret sit oprindelige græsningspræg. Denne traditionelle driftsform er en forudsætning for, at åens deltaområde kan vedblive at være en af Sjællands vigtigste lokaliteter for rastende ande- og vadefugle. Bopladser fra ældre stenalder ligger tæt i området omkring åmundingen. Mange af de arkæologiske fund fra Åmosen er sandsynligvis spor efter jagt- og fiskeekspeditioner, som udgik fra disse kystpladser.

Også for det moderne industrisamfund udgør vandet i Åmose og Halleby Å en betydelig ressource. Det bliver pumpet til Kalundborg, hvor det bliver rensat til drikkevandskvalitet og ledt videre til byens store bioteknologiske og farmaceutiske virksomheder.

Den dag i dag vil besøgende på krydstogt blandt kultur- og naturperler i Sjællands Grønne Hjerter være henvist til at søge mod de få naturlige overgange, der siden Arilds tid førte trafikken uden om søerne og moserne. Først omkring 1850 blev det muligt at køre over bro midt i Store Åmose. Denne bro syd for Skellingsted har været fornyet flere gange i forbindelse med afvanding

Fig. 11. Monumentale kult anlæg ved Tissø: En 5000 år gammel dysse og en knap 1000 år gammel kirke ved søbredden ved Sæby. Gennem årtusinder har der været nær forbindelse mellem vand og religion i Åmose-Tissø-dalen. Foto A. Fischer 1995.

af mosen. Den og Halleby Bro ved Tissø er så solide, at de ville kunne bære russiske tanks. De var derfor vigtige forsvarspunkter, når der under Den Kolde Krig blev holdt øvelser i NATO-sammenhæng.

Forudsætninger og muligheder

Fælles for størsteparten af naturperlerne og de specielle kulturmiljøer i Åmose-Tissø-dalen, er, at de er truet af forfald og destruktion. De fleste af dem er tillige ret utilgængelige. Kun få vejforløb og praktisk taget ingen stiforløb fører frem til og binder seværdighederne sammen. Det første satsningsområde i forbindelse med en Åmose-Tissø nationalpark må være at få udarbejdet og realiseret en samlet plan for vådsætning og pleje. Det bør følges op med en samlet plan for at få udbygget adgangsforholdene og få sammenbundet de forskellige besøgsmaal af sti- og vejsystemer.

Detailkendskabet til Åmose-Tissø-områdets særlige kulturhistoriske værdier ligger i dag spredt på egnens museer, arkiver og hos mange private.

Fig. 12. Åmosen er rig på spor efter fortidig jagt – og planerne om vådgøring af mosen lægger op til, at denne årtusinder gamle tradition skal opretholdes. Knoglen på billedet beretter om jagt ved Åmosen for 5-6000 år siden. Det er et ribben af kronhjort med indskudt pilespid af flint, fundet i Maglelyng i østlige Store Åmose. Hjorten er blevet beskudt, slap fra episoden med livet i behold, og læsionen i ribbenet heledes. Senere indhentede skæbnen dyret. Snitspor viser, at knoglen blev skåret fri af ribben-stegen – sandsynligvis fordi der var betændelse omkring det gamle skudsår. Foto L. Larsen, Nationalmuseet. Gengivet efter Fischer 1985.

Nyttiggørelse af denne viden til glæde for gæsterne i en kommende nationalpark forudsætter en koordineret indsats, der skal systematisere og tematisere historierne om kulturmiljøerne og relatere dem til områdets mange naturkvaliteter.

Til visionen hører derfor også, at den nye viden bliver nyttiggjort på både traditionel vis med foldere, plancher og guidede ture og via nye elektroniske medier. Et informationscenter i Store Åmose og et ved Tissø skal desuden give formidlingstilbud med leg og fysisk udfoldelse som vigtige virkemidler. Disse centre kan blive værdifulde tilskud til friluftslivet og familieturismen på Sjælland.

Det kulinariske aspekt af tilværelsen byder på oplagte udviklings- og formidlingsmuligheder. F.eks. kan områdets restauranter tilbyde særlige menuer med rødder i egnens kulturhistorie. En sikker succes kunne være "middag a la Åmosen i ældre stenalder" med bouillabaisse, kronhjordesteg og sæsonens frugter.

Visionen om Sjællands Grønne Hjerter handler ikke alene om at sikre og udvikle vigtige kultur- og naturmiljøer. Det drejer sig også om at skabe nye muligheder for at udvikle erhverv, styrke lokalsamfund og bevare lokal bygningskultur i et østdansk "udkantsområde".

I et regionalt perspektiv ligger Åmose-Tissø-dalen marginalt i forhold til vækstcentrene i Kalundborg, Holbæk, Ringsted, Sorø og Slagelse. Men hvis man på nationalt plan ønsker at skabe rigere og mere sammenhængende natur, som ligger inden for rækkevidde af flest mulige af landets borgere, så kan man næppe finde et mere oplagt og centralt sted end "Sjælland Grønne Hjerter".

